

Rastres de traducció del català al castellà del Segle d'Or

Autor: Lluís Batlle i Rossell

Data de publicació: 06-11-2015

Presentem la transcripció de la conferència d'En Lluís Batlle al 14è Simposi de la Descoberta Catalana d'Amèrica celebrat a Arenys de Munt el novembre del 2014.

Intentaré parlar una mica d'aquest fenomen que heu vist clarament: que moltíssims textos, sobretot els impresos, són en castellà. Tenim tot de protagonistes catalans, tenim tot de textos castellans. Ja sabeu que des de l'Institut Nova Història hem tractat obres de literatura artística com la Celestina, el Quixot, el Lazarillo, etc. que ens semblen de fonts catalanes, cosa que traspua del llenguatge, de la llengua que hi ha escrita. Veiem expressions, calcs, etc. que tothora ens recorden el català; expressions que no semblen presents en el castellà actual i que en canvi sí que hi són en català. L'argument que ens dona gent que estudia el castellà d'aquella època sol ser que tal catalanada (que ens sembla a nosaltres) no és tal catalanada perquè també és en una altra obra. I amb les altres obres justifiquen la primera. Si trobes una catalanada al Quixot que destaca molt, la trobes a la Celestina. Si en trobes una altra a la Celestina, la trobes també a la Loçana Andaluza. I la conclusió que en treuen és que el castellà d'aquella època era així. Era així, diuen, perquè és el que trobem als llibres que representa que són d'aquella època.

Però això no ho trobem només a la literatura artística. Ho trobem també als llibres de literatura científica, en algunes cròniques, en molts documents d'Amèrica, etc. És clar: la conclusió és que el castellà era així. Però, ¿pot ser que no fos així, el castellà? ¿Com ho expliquem?

Fixem-nos que aquest Segle d'Or castellà apareix just després del Segle d'Or valencià, i que aquest apareix juntament amb la impremta. En el Segle d'Or suposadament castellà cau en picat la producció catalana i l'explicació que hi trobem és que "la noblesa de ciutat es passa al castellà com a símbol de distinció". Aquesta explicació l'he tret d'un llibre de literatura de batxillerat que, tot i que potser no és de gran erudició, sí que forma, i molt, l'ideari de com han anat les coses: és l'opinió que acabarà tenint la majoria de la gent.

Però observem alguns exemples sospitosos: en un tractat de càlcul de Juan de Ortega (Palència, 1480 - 1568), destinat

a la província d'Aragó, hi trobem “pomas”, “toronjas”, “mercadurias”, “los números rotos”, etc. I els exemples són de Castella: “nao de Castilla a Flandes”, “de Burgos a Roma”, etc. Tot això sona català, però resulta que no, que el castellà d'aquella època representa que era així.

Vegem ara un altre llibre científic —expressament, no escullo les obres del Quixot o la Celestina perquè estan molt vistes, i a mi m'interessa veure què passa en general, no només en la literatura artística. La Cronographia, un llibre del temps de Jerónimo de Chaves (Sevilla, 1523 - 1574), no té cap sospita de catalanitat ni està destinat a l'Aragó. Hi trobem “negro tirante en bermejez”, que hauria de ser tirando en bermejez. Justament, l'Àlex Sendra ens deia que els traductors del Tirant no saben distingir formes com ardiente d'ardiendo o tirando de tirante. També hi trobem “seteno”, “humido”, “escriptorios”, “flamas” o “tiene los dientes tuertos”. I d'una estrella diu que “tiene una lumbre aguda y a la vista no es muy grande, y parece que esta baylando”. No sé si les estrelles en castellà bailan. Són aquest tipus de coses, que sonen catalanes, en qualsevol llibre que s'agafi d'aquella època.

Ara un llibre de literatura artística: La pícara Justina, de Francisco López de Úbeda (Toledo). Hi trobem “mochacho” (confonen o/u i a/e constantment), “a osadas, hace el habito al mono” (¿potser volien dir al monjo?), o “mazcar” (confonen els sons s/z). Això xoca, però són coses que trobem a tot arreu en la literatura del Segle d'Or i que en canvi no veiem en el castellà actual. Més exemples de l'obra: “atoró la quadrilla”, “estava atacada hasta la gola”. Bé, doncs: el castellà, sembla que era així.

I els autors catalans, ¿com escrivien en castellà? Doncs igual. No es pot distingir. Per exemple, Joan de Timoneda escrivia “captividad”, “sospirando”, “mi grado” (el meu grat), “cient mil”, “tienes dineros”, “no traigo dineros”, “el subieto”, “primavera/estío/otoño/invierno”, etc. Que estrany, ¿oi? ¿No podem distingir els catalans dels castellans? Aquesta gent que va començar a escriure de cop en castellà, ¿escrivien tan bé com els mateixos castellans, així de sobte? És una mica estrany, ¿no? Això no passa ni tan sols ara, després de tants segles de conquesta.

Philippe Berger, que ha estudiat molt aquesta època del Renaixement a València, ens diu del català i el castellà: “Entre 1540 i 1550 s'obre el període a partir del qual els editors valencians ja no deixaran als autors escollir la llengua que prefereixen”. I conclou, segons la seva hipòtesi: “La llei del mercat imposa el castellà, pràcticament sense discussió”. És a dir que els autors volen publicar en català, però els editors no els ho deixen fer.

En un document de la inquisició de 1560 hi diu: “En los negocios de la fe todo se proceda en lengua castellana”; i en un altre de 1561, “no se escriban los procesos [processos de censura que calgui tractar] en lengua catalana. Las informaciones que los dichos comisarios toman las reciben en lengua catalana, la cual, para acertarla a leer, el inquisidor ha de menester uno o dos años”. Això per entendre el català. Recordem allò que també hem sentit: que el català i el castellà eren llengües molt properes. Però han de menester entre un i dos anys per entendre'l.

També en un article, “Amagau lo valencià”, Jordi Bilbeny recull rastres de diverses obres de com els autors volen publicar en català i no en tenen manera. Montse Montesinos també ha ensenyat com, de catalans, en tenim manuscrits d'èpoques on la impremta està més que instaurada. Però ¿què ens diu el llibre de batxillerat? Tot al contrari: que els autors escullen el castellà perquè és una llengua més distingida. I el cas és absolutament al revés. Com del llibre de batxillerat, també ho sentim de força estudiosos d'aquesta època. I ¿per què hi ha aquesta discrepància? Per interessos d'estat, em sembla.

Llavors, els castellans i la gent de la inquisició (n'hi havia d'haver de castellans: no pot ser que tots fossin catalans) ¿no ho veien, que aquest castellà no els sonava familiar? ¿No ho veien, això? El que cito a continuació ho vaig trobar aquesta setmana al Lazarillo de Tormes, que és de 1554. Hi ha un senyor, Juan de Luna, que 60 o 70 anys més tard, el 1620, se sent forçat a publicar una edició corregida del Lazarillo perquè “sólo me ha movido el bien público [a fer aquesta edició] porque hay tanta gente que lo lee, y estudia por él la lengua Española, habiendose imaginado ser un compendio o recopilación de todas las buenas frases de ella, siendo muy al contrario, porque su lenguaje es tosco, al estilo llano, y la frase más Francesa que Española”. Aquesta és l'opinió, el 1620, del Lazarillo. Llavors afegeix respecte a aquesta correcció que fa: “no he sido muy vigoroso en ella, que a serlo, no hubiera dejado nada de mudar”. Ho hagués canviat tot, però això, diu, seria passar-se.

¿Hi ha més denúncies del fet que allò sonés malament als castellans d'aquella època? Justament tenim un document que es va publicar per error com a obra de Quevedo, trobat al segle XIX, que sembla una pragmàtica, una circular de censura, referent a com és el castellà correcte, amb les correccions pertinents. Això es va trobar entre un plec de papers de Quevedo al segle XIX i es va publicar com una més de les seves obres de broma, tot i que al segle XX diversos investigadors han demostrat que no pot ser de Quevedo perquè existeix un altre text, trobat en un altre lloc (només hi ha dues còpies d'aquesta obra) que no tenia res a veure amb Quevedo; a més, el daten de quan Quevedo tenia 12 anys. La conclusió, doncs, d'aquests investigadors que refuten l'autoria de Quevedo, és que aquest és el

primer text que fa broma d'una llei. Hi ha més obres que són de denúncia, de les quals en veurem un parell.

Aquesta pragmàtica ¿què ens diu d'especial? Fa una prohibició d'expressions: “Rogamos en seis meses, contando desde el día que se notificare, no usen ni puedan usar de los vocablos y modos de decir que por ésta se les veda; y haciendo lo contrario, se les agravarán y darán las penas merecidas”. La còpia trobada posteriorment, de 1591, diu: “no digan lo que se les prohíbe pues es hecho para su provecho”. Això, diuen, és un text de broma: no diguis que hi ha aquesta prohibició.

D'aquesta pragmàtica només n'hi ha còpies manuscrites anònimes, de cap manera atribuïdes a Quevedo. L'atribució, recordem, és un error del segle XIX. Diu: “Si huyen estos modos de decir, de suerte que no den nota de su mudanza de lenguas”. Parla d'un canvi de llengües. I al final, a més, prohibeix que els autors siguin culpats. Els autors, doncs, no en tenen cap culpa. ¿A qui va dirigit, doncs, un text que prohibeix que es noti una mudanza de lenguas, ja que no és per als autors? A mi em fa pensar que és per als traductors. D'això en concloc que hi ha una circular informativa de com s'han de fer les traduccions perquè hi ha problemes amb la manera de fer-se.

Podríem dir que la pragmàtica és principalment un llistat d'expressions. Encapçalada per un pròleg petit —l'obra és d'un, dos o tres fulls—, bàsicament són expressions com “maricastaña”, “el rei que ravió”, “más viejo que el repelón”, etc.

El perro y la calentura (1625) és una altra obra que també balla. Si és de Pedro Espinosa o de Quevedo, no queda clar. Ens diu: “Huye ser grossero en la conversación, evita voces vulgares, mal sonantes, sin decoro”, etc. També és un llistat: “el día de marras”, “dijo el otro”, “anda de ceca en meca”, “echó el pecho al agua”, “una chaparrada”, “hombre machucho”, etc.

L'obra Cuento de cuentos (1628) també sembla que és de Quevedo. La primera edició que se'n coneix és de Girona. Diuen que Quevedo hi era de passada i que hi va publicar un llibre. Diu: “donde se leen juntas las vulgaridades rústicas, que aún duran en nuestra habla, barridas de la conversación”. Penseu que en aquella època s'estava construint l'estat-nació, amb llengua única. “Que aún duran”, diu. A més, és oportú citar-la aquí perquè parla de la llengua, i diu “en el origen de ella han hablado algunos linajudos [de llinatge] de vocablo que desentierran los huesos a las voces [que expliquen d'on venen les paraules o expressions]: cosa más entretenida que demostrada, y dicen que averiguan lo que inventan”. Entre aquests hi tenim Covarrubias, Korreas, etc., que són els que explicaven en aquell moment d'on venien les coses, aquestes expressions tan estranyes del castellà. Quevedo se'n fot expressament, del diccionari d'en Covarrubias (el Tesoro, que és el gran diccionari que documenta el pic del Segle d'Or). Diu: “Se ha hecho tesoro de la lengua Española, donde el papel es más que la razon: obra grande, y de erudición desaliñada”. Aquesta obra no és un llistat d'expressions, sinó que intenta fer una narració forçant una introducció, una rere l'altra, de les frases que són les “vulgaridades que aún duran y se tienen que erradicar”. Per exemple: “era la pel del diablo”, “quitame allá esas pajas” (famosa del Quixot), “era vivo como una cendra” (la cendra viva és caliu), “era hombre de pelo en pecho”, “una de todos los diablos” (de mil dimonis), “de pe a pa”, “murria”, etc.

Aquestes expressions que hem vist llistades, a més, es van repetint. Les que diu la pragmàtica són, també, a El Perro y la calentura, al Cuento de cuentos, etc. Per tant, hi ha un patró. Si és una broma, és a dir, si cada text és una broma, tots la mantenen. ¿Quan trobem aquestes expressions? Si busquem en un corpus castellà aquestes expressions, les trobem al Segle d'Or castellà, just després de la prohibició de publicació en català. Els autors catalans bé deurien publicar d'alguna manera. Pot ser que escrivissin en castellà, però també pot ser que se'ls traduís malament. En aquest cas, aquest en seria el resultat. Després, aquestes expressions es deixaran de fer servir. Sembla que aquestes prohibicions o consells són efectius. Durant quasi dos-cents anys es deixen de fer córrer. Al segle XIX, però, es tornen a utilitzar. Tornen a aparèixer a la literatura, perquè en aquesta època es passa a considerar el Segle d'Or com a segle castellà exemplar. I malgrat que no se les ha conservat en la parla, es recupera en la literatura aquest castellà tan “maco” que tenien al Segle d'Or, i es comença a imitar i a repetir-ne expressions.

Per veure'n alguna, mirem “ni teme ni debe”. Aquí el suposat Quevedo de Girona diu: “Para decir que uno es muy malo, dicen que ni teme ni debe. ¿Puede ser mayor necesidad?”. No té cap sentit. És una conjectura meva: una confusió entre Déu i deure. Una persona dolenta no tem ni Déu, però és clar, no saben com explicar aquestes expressions. Com passa amb “pardiez” i per Déu. “Pardiez” la justiquen per no dir el nom de Déu en va. Ells ja tenen les seves explicacions, però aquest Quevedo de Girona ens diu que aquestes explicacions se les treuen de la màniga com més els convé.

Aquestes expressions que llisten les podem trobar al corpus de llengua castellana; en una estesa d'obres, a més. Per exemple, “ni teme ni debe” la trobem a Jerónimo de Contreras, Fray Alonso de Cabrera, Juan de la Cerda, Diego de la Vega, etc. Tots aquests fan servir “ni teme ni debe”. És habitual en la literatura. Però n'hi ha d'altres, com “a raíz del estómago”, que la trobem només en una obra de Fernando de Mena, diverses vegades. El protagonista té uns

documents que vol guardar, i ho fa “a raíz del estómago”. Se'ls guarda arran de l'estómac. És una confusió, perquè, tot i que en algun cas arran es pot traduir per a raíz (a raíz de lo que acabamos de decir, per exemple), ningú no es guarda una cosa a raíz.

Un altre exemple: “una sed de agua”. Aquesta frase apareix sovint en negatiu: “no le dieron ni una sed de agua” o “es tan tacaño que no da ni una sed de agua”. ¿Què vol dir? Al Nou Testament veiem que Jesús demana un vaset d'aigua. Pot tractar-se d'un error d'impremta, de girar una lletra, cosa que passa sovint: ? uaset d'aigua/?naset d'aigua. O fins i tot si estigués ben escrit però no sabéssim prou bé el català, podríem pensar que hi ha hagut una lletra girada per error.

Aquestes expressions que són denunciades al Segle d'Or, del castellà del mateix Segle d'Or, al segle XIX es filtren fins i tot al català: donar una set d'aigua. És a dir, trobem en reculls de fraseologia catalana coses que, filtrades al segle XIX, vénen d'una frase que sembla trencada per una mala traducció castellana del que abans havia estat català. D'aquesta manera, podem veure uns girs que són una mica divertits.

Més exemples: “un moxigato”, diu el Quevedo de Girona. ¿Què és? Un gat moixí o un gat moix. “Es un mozo como un pino de oro”, és a dir, com un pom d'or, de bona figura. “Ir de capa caída”, anar cap cot. Això són conjectures, però són conjectures que, quan cerques al corpus, concorden amb els textos. De les explicacions que inventen en trobem, sovint i sobretot en obres primerenques, en què el significat que donen els diccionaris no s'adiu amb el context. Recordem que aquestes expressions, per cert, apareixen al diccionari, evidentment, com a genuïnes de la llengua castellana, perquè el Segle d'Or és modèlic. Per exemple, “ir de capa caída”: en trobes uns a qui van estamenyar tant que “huyeron de capa caída y con las manos en la cabeza”. ¿Què vol dir? Capcots i amb les mans al cap.

Més frases: “de pe a pa”, és a dir, d'aper a pa. Un aper és una llaura; per tant, de la llaura al pa, el cicle complet d'una producció. Són conjectures, però en castellà no té cap sentit, això. “Camisa de once varas”, per camisa d'atzavares. Aquesta expressió, a més, apareix quan es comença a importar l'atzavara d'Amèrica i se'n fa fil, cordill i cortines. I posar-se una camisa d'atzavares és molt incòmode, ja que pessiga per totes bandes. “A brazo partido” per a plec de braç. “A qué quieres boca” correspondria a a boca què vols, cor què desitges. Per exemple, “trabajaron a qué quieres boca”.

D'aquestes expressions n'hi ha que conservem en català: “dormir en las pajas”, “estar en la luna de Valencia”, etc. Totes aquestes apareixen als llistats com a prohibides. “Hacerse cruces”, “de ellos está lleno el infierno”, “echar las ijadas” (treure la freixura), “aosadas”, “de hinojos”, etc. Tot això és a les obres d'aquest segle i són expressions denunciades com a castellà incorrecte en aquell moment.

En canvi, n'hi ha d'altres que ara són normals en castellà però que neixen en aquella època i són denunciades als textos. Per exemple: “el oro y el moro”, “pelitos a la mar”, “los cerros de Úbeda”, “tarde o temprano” (en català la trobem al s. XIII), “al cabo de rato”, “cada dos por tres”, etc. Tot això no existeix al castellà anterior al Segle d'Or.

Com veieu, intento entendre què passa amb el suposat castellà d'aquesta època: ¿Per què és modèlic? ¿Per què ens sembla ple de catalanades? Aquestes expressions prohibides que neixen al Segle d'Or i són presents a les principals obres i llibres de ciència, o d'Amèrica, tenen difícil explicació en castellà; veurem com erudits castellans ens les expliquen amb llegendes: que si la tauromàquia, que si l'època medieval... El que vulguem. Aquestes expressions, però, són denunciades durant dècades i semblen eradicades després de les denúncies. Al segle XIX, però, es recuperen sense cap connotació negativa i els textos del Segle d'Or passen a ser un model per als parlants de castellà a escoles i universitats. Algunes d'aquestes frases es conserven perfectament en català i algunes, si cerquem en el corpus de la llengua catalana, hi són presents molt abans del Segle d'Or.

¿Què diuen d'aquestes pragmàtiques —que jo em prenc amb una interpretació literal— els estudiosos? Diuen que són textos al·legòrics, per riure, d'humor, que no s'han de prendre al peu de la lletra. Per fer graciets. Però és clar: aquests textos repeteixen un gruix d'expressions. Alguns n'afegeixen, però hi ha un nucli que es va repetint. I que els textos no representin el castellà de l'època explica que aquest suposat castellà del Segle d'Or sigui tan diferent del castellà actual, perquè hi ha una desconexió total. És el resultat de males traduccions, possiblement fetes per individus que no eren castellans, perquè un castellà hauria de saber escriure la seva llengua. Amb les prohibicions que sembla que hi arriba a haver d'impremta, hi ha autors catalans que publiquen com poden en aquest castellà, i autors també catalans a qui es desnaturalitza l'origen, s'elimina el llinatge, se'ls canvia l'autor de l'obra o apareix anònima directament, etc. Les contribucions dels catalans a aquest castellà del Segle d'Or són immenses. Una llengua en què, com encara passa força, les seves contribucions són fetes en bona part per estrangers.

Aquestes conclusions encaixen, a més a més, amb tota la ficció històrica que s'explica de la descoberta d'Amèrica, els canvis de llinatges, les duplicacions de personatges, etc., tal com expliquen molts companys de l'INH. Evidentment, els

textos són un símptoma més de tot això.

I això ens porta a la difícil situació en què no podem trobar fàcilment textos que representin el castellà de l'època per poder-los comparar. Sovint ens diuen: "Només heu d'agafar una obra en què sospiteu de catalanitat i una altra que sapigueu segur que és en castellà castellà i comparar-les". Però no ho trobem. No trobem res que puguem dir que sembla castellà castellà perquè totes cauen a dins de tots aquests paranys.

Això és tot. Si algú vol jugar a resoldre aquests grans mots encreuats amb expressions, com més siguem, millor; perquè com més abastem tots els territoris dels Països Catalans, cadascun amb la seva fraseologia, més aviat podrem resoldre aquest castellà del Segle d'Or que ni ells se saben explicar.

Lluís Batlle

[Enllaç a l'enregistrament de la conferència](#)